: SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR :

Syllabus

for

M. D. (AYURVED)

Degree and Diploma

Introduced from June- 1986.

(Subject to the modification that will be made from time to time.)

Price Rs. /- Rs 10 = 00

:- SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR -:

In pursuance of clauses (i), (j) and (k) of section 36 of the Indian Medicine Central Council Act, 1970 (48 of 1970), the central Council of Indian Medicine, with the previous section of the Central Government, hereoy makes the following regulations, namely :

1. Short-title and commencement :-

   (1) These regulations may be called the Indian Medicine Central Council (Post-Graduate Education) Regulations, 1979.

2. They shall come into force from the Ist day of April,1979
   (2) Definitions :

   (a) 'Act' means the Indian Medicine Central Council Act, 1970 (48 to 1970).

   (b) 'The Council' means the Central Council of Indian Medicine;

   (c) 'Recognised Institution' means an approved institution as defined under clause (a) of sub-section (i) of Section 2 of the Act.

3. The Minimum standards, curriculum and syllabus in Ayurveda :

   The minimum standards, curriculum and syllabus, the subjects of examination, the standards of staff and other facilities for Post-Graduate Education in Ayurveda shall be those specified in Appendix-I.

4. The Minimum standards, Curriculum and syllabus in Siddha :

   The minimum standards, curriculum and syllabus, the subject of examination, the students of staff and other facilities for Post-Graduate Education in Siddha shall be those specified in Appendix - II.

5. The Minimum standards, curriculum and syllabus in Unani :

   The minimum standards, curriculum and syllaous and the subjects of examination, the standards of staff and other facilities for Post-Graduate Education in medicine shall be those specified in Appendix-III.

MINIMUM STANDARDS AND CURRICULUM FOR POST.GRADUATE EDUCATION IN AYURVEDA

1. Aims and object.

The aim of the post graduate course shall be the orientation in specialities and to produce specialists who can be efficient teachers, clinicians, pharmaceutical experts and research workers in the respective fields of Ayurveda.

2. Specialities in which Post-graduate Degree can be conducted.

1. Samhitas
2. "Ayurveda Siddhanta and Darshana.
3. Sharira rachana
4. Sharira Kriya.
5. Dravaguna vigyan
6. Rasa-shastra and Bhaishajyakalpana
7. Prasuti-tantra and Striroga.
8. Kaumarbhritya
9. Kayachikitsa.
10. Vikritvigyan
11. Manovigyan and Manasaroga
12. Shalyatantra
13. Shalakyatantra

3. Specialities in which Post-graduate diploma course can be conducted.

1. Svasthavritta
2. Panchakarma.
3. Rasashastra and Bhaishajyakalpana.
4. Agadatantra and Vyavaharayurveda.
5. Rasayana & Vajikarana
6. Vikritivigyana
7. Netraogavigyana
8. Prasuti-tantra-striroga.
9. Kaumarabhritya
10. Twagrog-Guhyaroga
11. Manasaroga
12. Shalyakyatantra
13. Dantavaidyaka
14. Vikiranavigyana
15. Sangyaharana Vigyana

4. Nomenclature :

a. Post-Graduate Degree Course :

Ayurvedavachaspati-M.D.Ay. (Subject concerned)

b. Post-graduate Diplama course :

1. Svathavrittanishant-D.P.S.M. (Ay.)
2. Panchakarma Nishanat- DPC (Ay.)
3. Rashashatra Bhaishajyakalpananishnat-D.A.D.(Ay.)
4. Agadatantra-Vyavaharayurvedanishnat-D.T.F.M. (Ay.)
5. Rashayana-Vajikarananishnat-D.[illegible].(Ay.)
6. Vikritivigyananishnat-D.C.P. (Ay.)
7. Netraroganishnat-D.O. (Ay.)
8. Prasutitantranishnat-D.G.O. (Ay.)
9. Kaumarabhrityanishant-D.C.M. (Ay.)

Names of the diploma for remaining subjects will be decided later on.

O.L.C. : Thesis and Research :

Ayurvidyavaridhi-Ph.D.

5. Period of training :

The period of training for M.D.Ay. is three years after full registration including one year of house job. For Post-Graduate diploma course two years, after full registration including one year house job and Ph.D. two years after M.D.Ay. or five years teaching experience essential for graduate undertaking this course. As Ph.D. is obtained after work in a limited field, it may be an adequate qualification for research appointments or appointment as teacher in basic medical sciences. It can not be considered adequate for teaching appointments in clinical subjects unless the candidate also possesses M.D. in these subjects. This holding post-graduate diploma in concerned subject should be given one year exemption in period of training for post-graduate degree course.

O..2. 6. Criteria for admission to Post-graduate course :

Degree in Ayurveda from a recognised institution under a university or statutory board or recognised by the Central Council of Indian Medicine for the purpose.

2. There shall be an interview-test of the candidates and admission will be held strictly in order of merit taking into account the marks obtained in professional examinations and in the subject concerned in which post-graduate course is to be conducted as well as performance during house-man-ship and interview test.

7. Method of training :

The candidates, will be given intensive training in classical knowledge along with comparative and critical study of subject. They are required to know about the methods and techinque of research work done in the respective fields and the part in Seminars, group discussions, clinical meetings etc. During the preliminary course hospital training will be imparted to all the candidates. The candidates are required to participate in the teaching and training programmes of under-graduate students or interns in their subject.

R.1.8. Examination and Assessment.

Assessment of the candidate's performance will be made on the basis of :

a. Thesis (for final examination)
b. Examination consisting of :

1. Theory papers.
2. Practical/clinical examination.
3. Viva-voce and record of work.

I. Thesis :

a. Before the candidate is allowed to undertake the work on the thesis, the title of the thesis should, however, be registered with the University at any time subsequent to registration for degree but not later than the period of six months after registration. Such an application shall be accompanied by :

I. Full title of the Thesis with an outline of the proposed work indicating the familiarity of the candidate with the proposed scheme of work.

II. Name and designation of the Supervisors.

b. The registration of the candidate will be cancelled if the

candidate fails to submit the title of Thesis within six months from the date of registration.

c. Once the title of the Thesis is accepted, the candidate is not allowed to change the proposed scheme of work unless prior sanction has been obtained from the University.

d. No candidate shall be allowed to submit the Thesis before the expiry of the calendar year after submission of the title of the Thesis.

e. Working for a Thesis should be well utilised for learning to search the literature and its critical study. Thesis must consist of the candidate's own account of research. The candidate should be able to express a good power of observation and to draw conclusions on the basis of the study of the literature in the field.

f. The Thesis must be satisfactory as regards literary presentation and the suitable for publication either as such or in an abridged form.

g. While writing thesis on the subject of Dravyaguna, more stresse should be given towards identification of sandigdha Dravyas.

h. In no case a paper written or published in the joint name of two or more persons be accepted as a thesis. The candidate may, however, submit in support of his thesis any published work of which the candidate is the author or co-author.

i. The Thesis should contain at the end a summary of not more than 1500 words embodying the conclusions arrived at by the candidates.

j. The Thesis originally shall not exceed 250 such typewritten pages including charts, diagrams, photographs and biography.

k. Three copies of the bound thesis together with one certificate or certificates from the supervisors or supervisor must reach the Office of the Registrar at least three months before the examination.

Record of Work :

Record of work in the department will be kept by every candidate duly certified by the teacher concerned and head of the department and will be placed before the examiners during viva-voce.

Herbal excursion and other educational tour for every candidate in the specialities of Dravyaguna and others shall be compulsory and they shall prepare and present a collection of such drugs alongwith a not on the excursion/tour in the viva-voce examination.

R.2. II. Examinations :

The post-graduate degree shall have two examinations as follows :

1. The preliminary examination, at the end of one academic year after admission.

2. The final examination at the end of two academic years, after passing the preliminary examination.

III. Preliminary examination :

1. There shall be five papers each of three hours duration and of 100 marks oral/practical examination in the following subjects :

Paper-I	a. Ayurvede-itihasa b. Methods of research & Statistics.
Paper-II	Shariara.
Paper-III	Dravyaguna and Rasashastra
Paper-IV	Nidana
Paper-V	Chikitsa

The distribution of marks Theory and Practicals examinations of the five papers will be as under :

1) Theory Examination

Paper-I	Sec.I	Ayurvede-itihasa	50 Marks
	Sec.II	Methods of research and statistics	50 "
Paper-II	Sec.I	Sharir Rachana	50 "
	Sec.II	Sharir Kriya	50 "
Paper-III	Sec.I	Dravyaguna	50 "
	Sec.II	Rasashatra	50 "
Paper-IV (Nidana)	Sec.I	नव्यप्रक्रिया संप्राप्ति विज्ञानम्	50 "
	Sec.II	विकृतदोष अरिष्ट विज्ञानम्	50 "
Paper-V (Chikitsa)	Sec.I	हर [illegible] व्याय (क्षीरवृद्धा)	50 "
	Sec.II	षड्विधोपक्रमः (पंचकर्मविज्ञानम्)	50 "

2) Practical examination

1) Ayurvede-itihas & Research (Oral)	100 Marks
2) Sharira	100 "
i) Sharir Rachana	50 "
ii) Practical	30 "
iii) Oral	20 "
3) Dravyaguna & Rasashastra	100 "
Dravyagun i) Practical	30 "
ii) Oral	20 "
Rasashastra i) Practical	30 "
ii) Oral	20 "
4) Nidana	100 Marks
Clinical	
i) Case	50 "
ii) Oral	50 "
5) Chikitsa	100 Marks
i) Long case	30 "
ii) Short case	40 "
iii) Oral	30 "

... 6

Emphasis will be given on practical and applied aspects of the subject.

ii) a) The preliminary examinations shall be held twice a year ordinarily in the month of April and October and the candidate can avail of a maximum of three chances.

b) For being declared successful in the examination, the candidate shall have to pass all the subjects separately.

c) A candidate need not appear in the subsequent chances in subject or subjects if he has already been declared successful and he has to secure 50% marks in both theory & practical separately.

d) If a candidate fails in one subject only, he shall be promoted to the next higher class but he shall have to pass in the subject before he is allowed to appear in the final examination.

IV. Final Examination :

There shall be four papers each of three hours duration in addition to one practical/clinical and viva-voce and thesis.

V. Diploma course :

The examination should consist of (1) Written, (2) Oral and practical and (3) clinical (in clinical subjects). There shall be three papers in each subject.

9. Arrangement of Papers:

The arrangement of papers in different specialities shall be as follows.:

I. POST GRADUATE DEGREE COURSE:

a. Samhitas.

1. Charak Samhita with available Sanskrit Commentaries.
2. Sushruta ,, ,, ,, ,,
3. Astanga Sangraha ,, ,, ,,
4. Ayurvedaitihasa.

b. Ayurveda Sidhanta & Darshan

1. Padarthavigyana
2. Adharbhuta darshana
3. Manovigyana with Chikitsa
4. Adharabhuta Sidhanta.

c. Rachna Sharir.

1. Garbha Sharira
2. Sandhayasthimarma Sharira.
3. Kosthanga Sharira
4. Siradhamani Srotah Sharira.

d. Kriya Sharira

1. Doshadhatumala Vigyana
2. Prakritisatvasaradi Vigyana
3. Kostanga Kriya Sharira
4. Prayogika Kriya Sharira

e. Dravyaguna

1. Namarupa Vigyana
2. Guna Karma Vigyana
3. Prayoga Vigyana
4. Aushdha Yoga Vigyana

f. Rasa Shastra and Bhaishjyakalpana

1. Dravya Parichaya
2. Rasha Shastra
3. Bhaishajyakalpana
4. Aushadhayoga Vidgyana

g. Kayachikitsa

1. Nidana
2. Samanyachikitsa
2. Manasroga, rasayana, Vajikarana.
4. Panchakarma Chikitsa.

h. Shalya

1. Shalyatantra (Sidhanata)
2. Shalyakarma
3. Yoga (Prayogika Shalyakarma)
4. Anushalyakarma (Ksara, agni, Sirvaedha etc.)

i. Shalakya

1. Urdhvanga Sharira
2. Netraroga Chikista.
3. Anya Urdhvangaroga-chikitsa.
4. Shalakya chikitsa karma

j. Prasuti-tantra-Stri-roga

1. Garbha-garbhini Sharira
2. Prasuti tantra
3. Stri-roga.
4. Prasava Shalyakarma

k. Kaumerabhritya

1. Garbhopa krama
2. Kaumarabhritya
3. Balroga
4. Samanyachikitsa.

II. POST-GRADUATE DIPLOMA COURSE :

a. Svasthavritta

1. Roganutpadaniya & Samajika Svasthavritta
2. Aupsargika-Rogapratishedha
3. Vaiyaktika Svasthavritta & Sadvritta.

b. Panchakarma

1. Panchakarmepakalpaniya
2. Samanya Panchakarma Chikitsa.
3. Panchakarmasadhya Vishishtarogas & Prakritika Chikitsa.

c. Rasha shastra & Bhishjyakalpana

1. Dravya guna Parichaya 2. Rasha Shastra
3. Bhaishbjyakalpana.

d. Agadtantra & Vyavaharayurveda

1. Vishaparichaya Vigyana 2. Vishchikitsa Vigyana
3. Vyavaharayuveda

e. Rashyana and Vajikarana

1. Samshodhanakarma 2. Rashayana
3. Vajikarana.

f. Vikrita Vigyana

1. Prayogika Sharira and Aristha Vigyana
2. Vikritivigyana and Dhatumaladipariksha Vigyana
3. Jivanuvigyana.

g. Netra Roga

1. Netra Sharira 2. Netra Roganidana
3. Netra Roga Chikitsa.

h. Prasuti tantra and Striroga

1. Garbha-Garbhini Sharira
2. Prasuti tantra 3. Striroga.

i. Kaumarbhritya

1. Garbhopakarma 2. Kaumarbhritya
3. Balrogachikitsa

(Name of the papers for remaining subjects will be decided later on)

10. Student-Teacher ratio

The students teacher ratio should be such that the number of the Post-graduate teachers to the post-graduate students number admitted per year be maintained at one is to one (I:I). However, the maximum number of post-graduate students in post-graduate department should not be more than 20 in any case.

11. Facilities to be provided to Post-graduate students.

The stipend and contingency should be provided at the rate prevailing in the State and it should be in confirmity with general standards for other medical post-graduates.

12. Pattern of staff (Departmentwise) :

1. Professor	1	
2. Reader	3	
3. Lecturer	3	
4. Clinical Registrar/ Demonstrator	2	
5. Technician	3	
6. Technical Assistant	3	
7. Lab.Attendant	2	One for one institution
8. Lab.Assistant	2	
9. Statistician	1	
10. Photo Artist	1	

11.	Senior Clerk	1
12.	Junior Clerk	1
13.	Peon	2
14.	Sweeper	2

3. Establishment of post-graduate Course :

A post-graduate course should be started only in a place where under-graduate course already exists. In other words, a post-graduate course shall not be recognised unless an under-graduate institution is attached to it.

Ayurvedic colleges affiliated with universities through not having constituent status shall also be deemed as attached colleges.

R.14. Medium of instruction :

The council recommends to universities/State Govt./Central Govt. that high preference should be given to Sanskrit as the medium of instruction at post-graduate level. In any case at the time of appointment of teachers of Ayurvedic courses, special importance shall be attached to their ability to impart instructions in Ayurveda through the medium of Sanskrit in order to maintain the all India utility.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

अभ्यासमंडळे/आयु मेडि/ १५६५८ दि. १६/३/९०

प्रति,

प्राचार्य,

१) एस. सी. मुथा आर्यांग्ल वैद्यक महाविद्यालय, सातारा.

२) एस. जी. आर आयुर्वेदीक मेडिकल कॉलेज सोलापूर.

३) वसंतदादा पाटील आयुर्वेदीक मेडिकल कॉलेज अँड इन्स्टि ऑफ योगा, सांगली.

विषय:- एम डी आयुर्वेद अभ्यासक्रमातील रसशास्त्र, भैषज्य कल्पना, रचनाशरीर व द्रव्यगुण विज्ञान या विषयांच्या प्रात्यक्षिक परिक्षेच्या गुण विभागणीबाबत.

महोदय,

उपरोक्त संदर्भात आपणास कळविण्यात येते की, या कार्यालयाचे पत्र क्रमांक अभ्यासमंडळे/आयुमेडि/ १४२२७ दि. १५/२/८९ चे पत्र पहावे. सदर पत्रातील परिच्छेद नं. २ मध्ये "जून १९८९ ला" या ऐवजी "जुलै १९८९ ला" अशी दुरुस्ती करावी ही विनंती.

आपला विश्वासू,

(सही)

कुलसचिवांकरिता.

प्रत:- १) नियुक्ती विभाग
२) इतर परिक्षा विभाग } माहितीसाठी व योग्य त्या कार्यवाहीसाठी रवाना.

३) डॉ. एस. आर. जोशी (अधिष्ठाता) आपण दि. २८/२/९० च्या पत्रीप्रमाणे जी शंका उपस्थित केली आहे ती शंका घेण्याचे कारण नाही. कारण सदर पत्रात "जुलै ८९ ला" ऐवजी "जून, ८९ असे नमूद केले होते. सदर पत्र एम. डी. परिक्षेबाबत आहे.

(९६८४)९०

SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR

Amendment to the M.D. Ayurved Course

1) Add the following on page No.6 after 'd'

e) " No class will be awarded at Degree & Diploma"

2) Add the following on page No.3 after 6.2

3. " Admission rules as shown in Appendix 'A' "

....

आयुर्वेदीय स्नातकोत्तरशिक्षणस्य प्रारम्भिकपरीक्षायाः विस्तृत पाठ्यक्रम :

METHODS OF RESEARCH AND MEDICAL STATISTICS :

1. Aims and objects of Research in Ayurveda, Ancient and modern methods of Research. Setting up to of a basic research laboratory including Animal House.

2. Principles and methods of fundamental, clinical, drug and literary research, principles and methods of survey of medicinal plants.

3. Radio-isotopes and their role in medical research. Radiation and their biological effects.

4. Introduction of specific research instruments like chromatography, spectrophotometer, calorimeter, Electrophosphorasis apparatus etc.

5. Application of statistical methods to Ayurvedic research, collection, compilation and tabulation of medical statistics, methods of presentation of data, calculation of mean, median and mode, measures of variability, standard deviation, standard error, normal probability curve.

6. Concept of regression and correlation and their interpretation.

7. Tests of significance, t, x2 and F test and their simple applications.

8. Principle of medical experimentation on variation in experimental design.

9. Vital statistics.

Alochya Granth :

1. Ayurvediya Anusandhan Paddhati - Acharya P.V.Sharma.

...

आयुर्वेदेतिहास :

आयुर्वेदस्य शाश्वतत्वम्, वेदेषु आयुर्वेदीयविषयाणां वर्णनम्, अथर्ववेदायुर्वेदयोः संबंधः आयुर्वेदस्य वैदिककालीनस्थितिः, स्ववैद्या वैदिकाचार्याश्च, आयुर्वेदावतरणम् ।

आयुर्वेदीयसंहितानां संग्रहग्रंथानां तद्व्याख्यानां वेतिवृत्तात्मकः परिचयः, रसशास्त्रस्य विकासक्रमः, रसस्वाङ्मयस्य परिचयः देशे आयुर्वेदस्य विकासः विदेशेषु आयुर्वेदीस्य प्रसारः । भारते नैरन्तर्याभावस्य कारणम्, आयुर्वेद तस्य प्रभावः । आधुनिककाले आयुर्वेदीयः कार्यक्रमः, विविधाः संस्था, अनुसंधानम्, स्नातकोत्तरशिक्षण, वैद्यसंगठनम्, केन्द्रीयशासने प्रदेशीयशासनेषु च आयुर्वेदस्य मान्यता ।

आलोच्य ग्रंथा :-

१. काश्यप संहितायाः उपोद्घातः ।
२. प्रत्यक्षशारीरस्योपोद्घातः ।
३. रसयोगसागरस्योपोद्घातः ।
४. हिस्ट्री ऑफ इन्डियन मेडीसिन – जाली
५. हिस्ट्री ऑफ इंडियन मेडीकल – गोंडलस्य "महाराज"
६. हिस्ट्री ऑफ इंडियन मेडिसिन – जी.एन. मुखर्जी
७. आयुर्वेद का वैज्ञानिक इतिहास – आचार्य प्रियव्रत शर्मा

शारीरम्

षडङ्गादिशारीररचना शरीरक्रियाः प्रमुखसिद्धान्तानां विधीनां अध्ययनम् । प्रकृतिविकृति दृष्टया निम्नभावानां विशेषाध्ययनम् –

शिराधमनी – विचार –	स्नायुनाडीकण्डराविचारसहितः ।
स्रोतोविचार :-	चरकसुश्रुतयोर्दृष्टिकोणसहितः ।
मर्मविचार :-	प्रत्येकमर्मणः स्थानरचनाक्रियास्वतन्त्रमहत्वपूर्वकं विस्तरेण विचारः .
अग्निविचार :-	अग्निसम्बन्धिविचारस्यायुर्वेदीयमौलिक दृष्टिकोणप्रतिपादनम् । कायचिकित्साविषय विचारस्य स्यापादेयता, संक्षिप्तांगविस्तार-विवेचनम् ।
कोष्ठकोष्ठांग विचार :-	महास्रोतसः वर्णनम्, कोष्ठ विवेचनम्, हृदयक्लोम फुफ्फुस-यकृतप्लीहा वृक्कवृक्कना
/स्तिप्रभतिकोष्ठांगानां क्रियावैशिष्ट्यदृष्ट्या	भिन्निम्बन्नित्रय-/ विचारः । अन्यतम्मन्धितानां-महतात्मानोजज्ञाने-न्द्रियमनः बुद्धितत्वादि-भावनामपिक्रियावैशिष्ट्यदृष्टया विचारः । रचनाशारीरस्यशवच्छेदाधारितं ज्ञानम् ।

निदानम्

रोगरोगिपरीक्षण विविधाः विभागः, विशेषतः त्रि विधात्रिविधचतुर्विधपंच-[illegible] ... रोगपरीक्षणे आविदेशनम् तत्प्रशिक्षणं [illegible] ।

...२.

विकृत दोषधातुमलानां परीक्षणम्, विभिन्नरोगेषु परीक्षणस्योपयोगितादृष्ट्या विचार: । दोषधातुमलानसाजरणानि तैषामसीची नज्ञानम् अ वरणजनिललक्षणानां रोगोत्पत्तौ विशिष्ट हेतुत्वप्रतिपादनम् । आशयापकर्ष: त्रयो रोगमार्गा: नैदानिकदृष्ट्या संख्यादिक्रियाकलविवेक: , रोगाणां सम्प्राप्तिनिर्माणक्रियाया: विशिष्टज्ञानं, रोगोत्पत्तौ सम्प्राप्तिनिर्माणस्य विशेषमहत्त्वम् । प्राकृतव्याधिप्रत्यनीकत्वं च । अरिष्टविज्ञानस्य विचार: ।

द्रव्यगुणविज्ञानं रसशास्त्र च

१. द्रव्यगुणशास्त्रे वर्णितानां सिध्दान्तां व्यवहारिकं तथा विशिष्टज्ञानम् । विशिष्टगणानां वर्गाणां च विवेचनम् । रस-गुण-वीर्य-विपाक-प्रभाव सिध्दान्तस्य व्यवहारिकमहत्त्वम् । द्रव्यानुसन्धानस्य नव्यविधीनां ज्ञानम् ।

२. रसद्रव्याणां वर्गीकरण, वर्गीकरणस्य व्यावहारिकमहत्त्वं, धातूपधातुरत्नोपरित्न-विषोपविषादीनां परिचय: तेषां प्रमुखा: योगाश्च ।

३. पंचविधकषायकल्पना, आसवारिष्ट कल्पना, भस्म-लौह-मण्डूर-रसौषधकल्पना, घृततैलकल्पना, अवलेहपाककल्पना प्रभृतिनां व्यवहारिकं महत्त्वम् । भैषज्यकल्पनाया । नव्यविधीनां यन्त्राणां च ज्ञानम् ।

कायचिकित्सा

कायचिकित्साया: सामान्यविशिष्टसिध्दान्तानां परिचय: (दोषद्वस्य विवेचनम्) दोषाणामन्योन्यावरणत्वं, दोषाणा संसर्ग-सन्निपातविचार: स्त्रीतोदृष्टिविचार:, क्रियाकाल:, विवधरोगाण रोग वर्गाणां, चिकित्साक्रम: (क्षीणा: वर्धयितव्या: वृध्दा: ह्रासयितव्या:, षड्विधोपक्रम:, द्विविधोपक्रम: (सन्तर्पणापतर्पणे) षड्विध क्रियाकालीय,: प्रभृतिचिकित्सा सिध्दान्तानां व्यावहारिकं ज्ञानं, पूर्वपश्चात कर्म: सहितं पंचकर्मविधीनां व्यवहारिकं महत्त्वं, संस्थानाश्रितानांरोगवर्गाणां ज्ञानम् । प्रायोगिककायचिकित्साया: विधीनां परिज्ञानम् ।

आयुर्वेदीय स्नातकोत्तर शिक्षणस्यान्तिमपरीक्षायां विस्तृतपाठ्यक्रम:

संहित:

१. चरकसंहिता

चरकसंहिताया आद्योपान्तं सविशेषं शास्त्रीयं दार्शनिकभैतिकात्मिकं च विवेचनात्मकमध्ययनम्, आयुर्वेददीपिकाजल्पकल्पतरुव्याख्याविमर्शसंहितम् ।

२. सुश्रुतसंहिता

उपरिनिर्दिष्टविधिना सुश्रुतसंहिताया: डल्हणचक्रपाणिकृतव्याख्याविमर्शसहितं सविशेषमध्ययनम् ।

३. अष्टांगसंग्रह :

वाग्भटकृताष्टांगसंग्रहस्येन्दुविरचितशशिलेखा व्याख्याविमर्शसहितं सविशेषमध्ययनम् । अष्टांगहृदयेन सह तुलनात्मकमध्ययनम् ।

४. आयुर्वेदेतिहास :

आयुर्वेदावतरणात् प्रारभ्येदानीं यावदायुर्वेदस्य समग्रेतिवृत्तात्मकं परिज्ञानम् ।
विभिन्नकालेषु विविधघटनाक्रमाणां ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तृणाञ्च समीचीनं ज्ञानं कालनिर्णयादि-
विमर्शसंहितम् । आयुर्वेदांगानां विकासक्रमात्मकमध्ययनम्, आयुर्वेदीयशिक्षणानुसन्धान-
राजमान्यता-सार्वभौमप्रभावादीनां ज्ञानम् ।

आलोच्या ग्रन्थाः

चरकसंहिता आयुर्वेददीपिकाजल्पकल्पतरुव्याख्याभ्यां संहिता ।
सुश्रुतसंहिता निबन्धसंग्रहभानुमती टीकाभ्यां संहिता ।
अष्टांगसंग्रहः शशिलेखा व्याख्यासहितः ।
अष्टांगहृदयम् सर्वांगसुन्दरा व्याख्यासंहितम् ।
आयुर्वेद का वैज्ञानिक इतिहास - आचार्य प्रियव्रत शर्मा ।
चरक चिन्तन - आचार्य प्रियव्रत शर्मा ।
वाग्भट विवेचन - आचार्य प्रियव्रत शर्मा ।
अथर्ववेदीय कर्मज व्याधि निरोध - पं. केशव देव शास्त्री ।

आयुर्वेदीयसिद्धान्ताः दर्शनं च

१. पदार्थविज्ञानम्

षट्पदार्थनिरूपणम्, प्रमाणानि, सृष्टिक्रमः, धातुभेदेन पुरुषविचारः, तत्त्वप्रतिपादनं,
प्रकृतिविचारः, वादमार्गः ।

२. आधारभूतदर्शनम्

आयुर्वेदशास्त्रे सन्निविष्टानां दार्शनिकसिद्धान्तानां ज्ञानम्, आयुर्वेददर्शनस्य
वैशिष्ट्यम्, कार्यकारणभावः, अनुसन्धानकर्माणि च तस्य महत्त्वम्, लोकपुरुषयोः साम्यम् ।

३. मनोविज्ञानम्

मनोनिरूपणं, मनसो गुण-दोष-कर्मविषयाणां विवेचनम्, मनसः पोषणम्,
शरीरमनसोरन्योन्याश्रयत्वम्, दर्शपुरुषस्य मनोदेहिकत्वम्, मनोविकाराः मनोदैहिक-
विकाराश्च, नव्यमनोविज्ञानस्य मनोविकारविज्ञानस्य च परिचयः, योगः,
योगनिरूपकानां परिचयः ।

४. आधारभूतसिद्धान्ताः :

आयुर्वेदस्याधारभूतसिद्धान्तानां ज्ञानम्, विशेषतः पंचभूतत्रिदोषसिद्धान्तयोः
सविशेष विवेचनात्मकमध्ययनम् । नव्यालोके भूतपंचकस्य दोषत्रयस्य च स्वरूपनिर्धारण-
भूपयोगित्वं वैज्ञानिकत्वप्रतिपादनं च । इतरचिकित्साशास्त्रीयसिद्धान्तानां परिचय-
स्तुलनात्मकः ।

अलोच्यग्रंथाः -

१. चरकसुश्रुतसंहितयोः संबद्धभागाः
२. सांख्यकारिका तत्त्वकौमुदीसहिता
३. वैशेषिकदर्शनं प्रशस्तपादभाष्यसहितम्

...

४. पातंजलयोगदर्शनं व्यासभाष्यसहितम्
५. न्यायदर्शनं वात्स्यायनभाष्यसहितम्
६. वेदान्तसार:
७. मानमेयोदय:
८. भारतीय दर्शन – बलदेव उपाध्याय
९. Indian Philosophy (Vol.I,II) - Radha Krishnan.
१०. History of Indian Philosophy (Vol.I-IV) S.N.Das Gupta.
११. मानसरोग विज्ञान – डॉ. बालकृष्ण अमरजी पाठक
१२. दोषकारणत्वमीमांसा – आचार्य प्रियव्रत शर्मा

रचनाशारीरम्

१. <u>गर्भशारीरम्</u> –

अभिनिर्वृत्तिशारीरम्, गर्भावक्रान्ति:, गर्भशरीरम्, गर्भस्य मातृजादिषड्भावा:, गर्भपोषणवृद्धिक्रमौ, शुक्रशोणितयो: स्वरूपं, तयो बीज-बीजभागबीजभागावयवादीनां प्राकृतवैकृतत्व स्वरूपयो: परिज्ञानम्, मनुष्याणां सद्योगृहीतगर्भासन्नप्रसवावस्थासूत्पन्नानि लक्षणानि, आनुवंशिकसिद्धान्त: ।

२. <u>सन्ध्यस्थिमर्मशारीरम्</u> –

सन्धिरचनाशारीरम्, संधिसंख्याप्रकाराश्च । अस्थिरचनाशारीरं, सप्तत्वक्पुरस्सर-अस्थिगणना, अस्थ्युत्पत्ति: मर्मविज्ञानार्थं, तन्मौलिकत्वप्रतिपादनं, रचनाशारीरे शल्यतन्त्रे, च तस्य महत्त्वं मर्मसंख्याप्रकारविमर्श:, त्रिमर्मविवेचनं च । आधुनिकदृष्ट्या मर्मसिद्धान्तविचार: ।

३. <u>कोष्ठाङ्गशारीरम्</u> –

कोष्ठस्य महास्रोतसत्त्वचतुर्मार्गाङ्गफुफ्फुसनाभिक्लोमयकृत्प्लीहाग्न्याशयोण्डुकवृक्कबस्तिगर्भाशयान्त्रपुच्छप्रभृतिकोष्ठाङ्गानां रचनाशारीरदृष्ट्या समीचीनं ज्ञानम्, प्राणौज: मन: रसादीनां हृदयेन सह सम्बन्ध: । त्वक्कलयो: स्वरूपं, द्वादशप्राणा: दशप्राणायतनानि, चेतनास्थानविवेक: ।

४. <u>सिराधमनीस्रोत: शारीरम्</u>

सिराधमनीस्रोतसां पार्थक्यम् । हृत्प्रभवा: सिराधमन्य: चत्वारिंशत सिरा:, सिराणां सर्ववहत्वप्रतिपादनं, दश महामूला धमन्य:,
शरीरं, स्रोतसां रचनासंख्याप्रकारविमर्श: स्रोतोमयं हि शरीरं, प्राच्यप्रतीच्यमतानुसारेण सिराधमनीस्रोतसां विशदं ज्ञानम् ।

षट्चक्रनिरूपण ब्रह्मपञ्चप्रतिपादनं, इडापिंगला-सुषुम्नानाडीनां वर्णनं, वातनाडीतन्त्रं मस्तिष्कसौषुम्निकतन्त्रयो: परिबोध: ।

उपर्युक्तसम्पूर्णविषयाणां अभिनवदृष्ट्या तुलनात्मकं विवेचनात्मकंचाध्ययनम् ।

<u>आलोच्यग्रंथा :</u>

१. अभिनवं शारीरम् – दामोदरशर्मगौडकृतम्
२. पारिभाषिकशब्दार्थशारीरम् – दामोदरशर्मगौडकृतम्
३. बृहच्छारीरम् – वारियर
4. Gray's Anatomy.
5. Embryology - Barth.

...

क्रियाशारीरम्

१. दोषधातुमलविज्ञानम्

दोषधातूपधातुमलानां परिज्ञानम्, एषां स्वरूप-गुण-कर्म-प्रकारधातुत्व-पांचभौतिकत्वनिरूपणम् । अग्निविवेक:, स्त्रोतोविवेक:, धातुपाकक्रम:, धातुपाके तत्पोषणे चाग्निस्त्रोतसो: महत्वम्, रसरक्तवहनम् । मलानां मूत्रपुरीषस्वेदादीनां निर्माण-कर्म-उत्सर्गविवेचनम् । ओजोनिरूपणम् ।

नव्यमतेन विविधजीवभौतिक-जीवरासायनिक सिध्दान्तानां क्रियाशारीरोपयोगि व्यावहारिकज्ञानम् ।

२. प्रकृतिसत्वसारादिविज्ञानम् -

प्रकृतिज्ञानस्य महत्वम्, प्रकृतिस्वरूपं तद्भेदाश्च, प्राच्यनव्यमतयो: प्रकृतिविनिश्चयविधि: । सत्व-सार-संहनन-प्रमाण-सात्म्य-आहारशक्तिव्यायामशक्ति-वय-इत्येतेषां भावानां भेदपुर:सरं सोपादेयताविमर्श परिज्ञानम् । प्रमाणविधिप्रसंगेन नव्यविधीनां परिचय: ।

३. कोष्ठांगक्रियाशारीरम् -

कोष्ठांगानां हृदय-फुफ्फुस-यकृत-प्लीहादिमहाभूतानां क्रियाविवेचनं प्राच्यनव्यमतसमन्वयपुर:सरम् । अन्त:स्त्रावीग्रन्थीनां अंगस्रावोणां शरीरावयवेषु प्रभाव: । महास्त्रोतोविवेचनम्, पांचभौतिकाहाररचनम्, अवस्थापाका:, आहारपरिणामकरा: भावा: ।

४. प्रायोगिकं क्रियाशारीरम् -

शारीरभावानां दोष-धातु-उपधातु-मलादीनां प्रयोगशालीय परीक्षणविधिज्ञानम् । मांसपेशी-नाडी-हृदयादिकर्मणां प्रायोगिकं परीक्षणम् ।

आलोच्यग्रंथा :

१. चरकसुश्रुतवाग्भटादीनामुपयोगिनोंऽशा: ।
२. आयुर्वेदीय क्रियाशारीर - रणजितराय ।
3. Introduction of Kayachikitsa - C.Dwarakanath.
4. Digestion and Metabolism - - C.Dwarakanath.
5. Physiological basis of Medical Practice - Best & Taylor
6. Applied Physiology - Shamson Wright
7. Text book Physiology & Biochemistry - Bell Davidson & Starborough.
8. Text book of Endoorinology - Williams.

द्रव्यगुणविज्ञानम्

१. नामरूपविज्ञानम्

द्रव्याणां नामज्ञानस्य महत्वम् वैदिक् ओषधीनां नामरूपज्ञानस्य बीजम् । औषधीनां विविधनामकरणम्, तन्नाम्नां पर्यायाणां च व्युत्पत्तिं वर्गीकृतं च निर्वचनम्, नामसंग्रहस्यास्य निघण्टो: तासां विकासक्रमश्च । धन्वन्तरि-राजनिघण्टु प्रभृतिनिघण्टु-ग्रंथानां सर्वेषां परिचय: कालपध्दतिज्ञानं च ।

...

रूपज्ञानस्य प्रयोजनं, औषधीनां स्थूलाकृतिविवरणं सूक्ष्मरचनाविवरणं, उपयुक्त-यन्त्रोपकरणानां परिचयः कार्यपद्धतिज्ञानं च ।

२. <u>गुणधर्मविज्ञानम् ।</u>

मौलिक सिद्धान्तानां रसगुणवीर्यविपाकादीनां विवेचनम्, औषधद्रव्याणां आहारद्रव्याणां च गुणकर्मज्ञानम् अद्यावधिकशोधाधारितम् ।

गुणकर्मज्ञानस्य नव्यविधीनामुपकरणयन्त्राणां च परिचयः, कार्यपद्धतिज्ञानं च ।

३. <u>प्रयोगविज्ञानम् -</u>

औषधद्रव्याणां आहारद्रव्याणां च विविधामयेषु संप्राप्तिमूलकं सयुक्तिकं प्रयोगज्ञानम् ।

४. <u>औषधयोगविज्ञानम् -</u>

प्रसिद्धानामौषधयोगानां विवरणात्मकं सयुक्तिकं च प्रयोगज्ञानं, कर्मक्षेत्रनिरूपणं, द्रव्यसंयोग-विरोध-मात्रा-अनुपानादीनां भावानां विचारः ।

<u>आलोच्यग्रंथाः :-</u>

१. ऋग्वेदस्य औषधिसूक्तं सायणभाष्यसहितम् ।
२. चरकसुश्रुतवाग्भटादीनामुपयोगिनो भागाः ।
३. द्रव्यगुणविज्ञानम् - यादवजी त्रिकमजी आचार्य ।
४. द्रव्यगुणविज्ञान - आचार्य प्रियव्रत शर्मा ।
५. औषधगुणधर्मशास्त्र - पं. विश्वनाथ द्विवेदी ।
६. क्रियात्मक औषधिपरिचयविज्ञान - पं. विश्वनाथ द्विवेदी ।
७. धन्वन्तरिनिघण्टुः राजनिघण्टुसहितः ।
८. शार्ङ्गधरसंहिता ।
९. योगरत्नाकर ।
१०. औषधगुणधर्मशास्त्र - पं. गंगाधरशास्त्री गुणे.
११. Text Book of Pharmacognosy - Wallis
१२. Text Book of Pharmacognosy - Trease & Evans
१३. Pharmacognosy of Ayurvedic Drugs - Narayan Iyer(Kerla Uty.)
१४. Glossary of Vegetable Drugs in Brihattrays - Thakur Balwant Singh & K.C.Chunakar
१५. The Pharmacological Basis of Therapeutics - Goodman & Gilman
१६. Soruning Methods in Pharmacology - Turner.

<u>रसशास्त्रं भैषज्यकल्पना च</u>

१. <u>द्रव्यपरिचयः</u>

रस-महारस-उपरस-साधारणरस-धातु-उपधातु-रत्न-उपरत्न-लवण-क्षार-सुधा-सिकतादिस्थावराणां, शृंग-कस्तूरी-अग्निजारादीनां जान्तवानां, विष-उपविष-त्रिफला-दशमूलादीनामोद्भिद्द्रव्याणां च नामरूपात्मकः परिचयः, वर्गीकरण, प्राप्तिस्थानं, ग्राह्याग्राह्यस्वरूपज्ञानं च । औद्भिद्द्रव्याणां स्थूलाकृतिविवरणं सूक्ष्मरचनाविवरणं च, तदुपयोगियन्त्रोपकरणादीनां परिचयः कार्यपद्धतिज्ञानम् ।

२. रसशास्त्रम् -

रसशास्त्रस्य स्वरूपमैतिहासिकविकासक्रमश्च, रस-महारस-उपरस-साधारणरस-धातूपधातुरत्नोपरत्न-लवणक्षारादीनां ज्ञानम् । तत्संस्काराणांशोधनमारणसत्त्वपातनादीनां नानाविधीनां ज्ञानम विमर्शात्मकं व्यावहारिकं च ।

मूषा-पुट-यन्त्रादीनां विविधोपकरणानां ज्ञानम् ।
कूपीपक्वरस-पोट्टलीकल्प-प्रमुखरकल्पानां च निर्माणम् ।
रसौषधीयशोधकर्मणाद्यधतनज्ञानम् ।

३. भैषज्यकल्पना -

विविधा: भैषजकल्पास्तेषां स्वरूपमैतिह्यात्मकमध्ययनम्, भैषजकल्पनां संरक्षणविधा:, सवीर्यतावधिज्ञानमंच आयुर्वेदीयमानस्य तुलनात्मकं ज्ञानम् ।
कषायावलेहस्नेहसन्धानादिकल्पानां निर्माणज्ञानम् ।
कल्पानां मानकीकरणविधा: सवीर्यतापरीक्षण च, परिभाषाप्रकरणम् ।
भैषज्यकल्पनार्थं प्रयुज्यमानानामाधुनिकमन्त्रोपकरणादीनांपरिचय: ।

४. औषधयोगविज्ञानम् -

प्रसिद्धानामौषधयोगानां विवरणात्मकं सयुक्तिकंच प्रयोगज्ञानम्, कर्मक्षेत्रनिरूपणंच । द्रव्यसंयोग-विरोध-मात्रा-अनुपानादीनां भावानां विचार: ।

आलोच्यग्रंथा :-

१. क्रियात्मक औषधिपरिचय-विज्ञान-विश्वनाथ द्विवेदी
२. शार्ङ्गधरसंहिता ।
३. योगरत्नाकर ।
४. औषधगुणधर्मशास्त्र -गंगाधरशास्त्री गुणे
५. रसेन्द्रचिन्तामणि
६. पारदविज्ञानीयम - वासुदेव द्विवेदी
७. रसरत्नसमुच्चय:
८. Forensic Pharmacy - B.M.Mithari
९. Text Book of Pharmacognosy - Treaso & Evans
१०. Pharmacognosy of Ayurvedic drugs - Nariyan Iyer
११. The drugs and Cosmetics Act & Rules - Govt. of India
१२. Bentley's Pharmaceutics
१३. Pharmaceutical Chemistry - M.L.Schroff

कायचिकित्सा

१. निदानम् -

व्याधिविज्ञानोपाया:, निदानपंचकस्य सांगोपांगविवेचनम् । आयुर्वेदीय निदानपद्धतेवैशिष्ट्यं वैज्ञानिकता च । प्राचीननव्यनैदानिकपद्धतीनां तुलनात्मक: परिचय: । आधुनिकप्रचलितानां रोगनिदानपद्धतीनां प्रयोक्तव्यसाधनानां यन्त्राणामुपकरणनां परिचय: प्रयोगविधिश्च परिबोध: । क्ष-किरणादिविधीनां सम्यग्ज्ञानम् ।

रोगी-रोगपरीक्षाविधि:, त्रिविधपंचविधषड्विधाऽष्टविधदशविधातुरपरीक्षाविधि: । संस्थानिकायविकस्त्रोतोनुसारिपरीक्षाविधि:, आयुर्वेदोक्तनाडीपरीक्षा, रक्त-मूत्र-पुरीषष्ठीवन-ब्रह्मचारीत्येषां परीक्षाज्ञानं, रोगमार्गपरिज्ञानम् । प्रचलितप्रसिद्धरोगाणां निदान-सम्प्राप्तिलक्षण-भेद-साध्यासाध्यज्ञानपुरस्सरं सापेक्षरोगविनिश्चितविवेक: ।

२. सामान्यचिकीत्सा -

समस्तरोगाणां चिकित्सासूत्राणि, क्रियाक्रम:, चिकित्सासिद्धान्तविवेकश्च प्राच्यनव्यमतयो:, आद्यगिक रोगाणां च चिकित्साक्रम: ।

३. मानसरोगा: रसायनवाजीकरणे च -

मानसरोगाणां चिकित्सा: सामान्यविशेषसिद्धान्ता:, सत्वावजयचिकित्साया: वैशिष्ट्यं मानसरोगेषु प्रयुक्तौषधद्रव्याणां सम्यगवबोध: । मानसोपचारस्य विधय: प्राच्यनव्यमतयो:, यौगिकसमाधि पद्धतेवैशिष्ट्यं मानसरोगोपचारेच तदुपयोगिता ।

रसायनतन्त्र परिचय:, रसायनसेवनविधीनां परिबोध रसायनस्य जराव्याधि-प्रतिबंधकत्वं, वय:स्थापने जरानिराकरणे च प्रयुक्तानां विधीनां प्राच्यनव्यमताभ्यां परिज्ञानम्, नव्यजरातुरीयविज्ञानस्य परिचय:, दिव्यौषधद्रव्याणां कल्पास्तत्प्रयोगविधिज्ञानं च । आचाररसायनम् ।

वाजीकरणस्यादयत्वे महत्वं, वाजीकरणकर्मण: स्वरूपं, विभाग:, तदुपयोगिद्रव्याणि च । क्लैब्यध्वजभंग-व्यवायशोष-शुक्रनाशादिरोगाणां निदान-सम्प्राप्ति-चिकित्साज्ञानम् क्लीबकरणविषय: ।

४. पंचकर्मचिकित्सा -

चिकित्सायां षट्कर्माणि, पंचकर्माणि च, शोधनायानां पंचकर्मणां महत्वम्, पूर्वकर्मणो:, स्नेहस्वेदयो: परिज्ञानं, पंचकर्मणां सैद्धान्तिकं व्यवहारिकं च परिज्ञानं, पंचकर्मणां प्रभावविवेक:, संशोधनार्हरोगिरोगविवेक:, संसर्जनक्रम:, पंचकर्मोपयोगी अग्न्योपहरणीयद्रव्याणामुप-करणानां च परिज्ञानम् ।

आलोच्यग्रंथा: -

१. चरकसुश्रुतवाग्भटादीनामुपयोगिनोंशा: ।
२. माधवनिदानं मधुकोशव्याख्यासहितम् ।
३. आयुर्वेदीय व्याधि विज्ञान - यादव जी ।
४. रोगिपरीक्षाविधि: - आचार्य प्रियव्रतशर्मा
५. पंचकर्मविज्ञान - हरीदास श्रीधरकस्तूरे
६. चिकित्सादर्श - पं. राजेश्वरदत्तशास्त्री
७. कायचिकित्सा - रामरक्ष पाठक ।
८. चक्रदत्त ।
९. System of Clinical Methods - Savill
१०. Muir's Text Book of Pathology
११. Approval Laboratory Technic - Koliner
१२. Theory and Practice of Psychotherapy - Yellow
१३. Studies in Psychosometic Medicine - Benedek
१४. Karmaj Bhavayadhi Daivy Chikitsa - Pt.Kesar Dev Shastri.

...

शल्यतन्त्रम्

१. शल्यतन्त्रम् (सिद्धान्ताः)

शल्यतन्त्रस्यायुर्वेदे प्राधान्यम्, तस्यैतिहासिकोत्कर्षापकर्षौ, शल्यतन्त्रस्य प्राचीनसंहिताः आचार्यश्च, नव्यशल्यतन्त्रपरिचयः सेतिहासः ।

सुश्रुतमुखेन दोषधातुमलविवेकः, रक्तस्य वैशिष्ट्यं चतुर्थदोषत्वप्रतिपादनं च यूनानीमतसमीक्षणपुरःसरम्, षट् क्रियाकालाः, सर्वस्त्रोतः परीक्षणं, शल्यतन्त्रे मर्मणां महत्त्व परीक्षणं, च, शल्यतन्त्रोपदिष्टानां व्याधीनां हेतुसंप्राप्तिविवेचनम् ।

२. शल्यकर्म (साधारणम्)

शस्त्रसाध्या व्याधयः, तेषां चिकित्साक्रमः प्राच्यनव्यमततो: । स्नेहस्वेदादि पूर्वकर्म, अगोपहरणीयानि, प्रधानकर्माणि संज्ञानाशज्ञानम् तदुपयोगिद्रव्यपरिचयश्च, विविधरोगेष्वष्ट विधशस्त्रकर्मणां प्रयोगज्ञानम् । शस्त्राणां दोषगुणाः, यन्त्रशस्त्रोपकरणानां परिज्ञानम्, व्रणबन्धनविधयः । पश्चातकर्मज्ञानम्, पथ्यापथ्यम् ।

३. योग्या (प्रायोगिकंव्यावहारिकं च शस्त्रकर्म)

शस्त्रकर्माभ्यासः, तदर्थं विविधप्रतिकृतीनां संरचना, शास्त्रोपदिष्ट योग्या निर्देशः, प्राच्यनव्यमततो: विविधरोगेषु निर्दिष्टानां शस्त्रकर्मणां विशदं ज्ञानम् । विशेषतो मूत्रवृद्धिअन्त्रवृद्धि-अश्मरी-अर्शोभगन्दरप्रभृत्युपयुक्तानां कुक्षिपाटन-धमनी-बन्धनादीनांच कृते शुनां मानवशवानां चोपरि सतताभ्यासः ।

४. अनुशल्यकर्म

क्षारतन्त्रपरिचयः, क्षारनिर्माणविधिः तदुपयोगिद्रव्याणांच परिचयः क्षारस्य व्याधिषु विधिनिषेधौ, क्षारसूत्रनिर्माणम्, भगन्दरेषु अर्शःसुच क्षारसूत्रप्रयोगविधिः । अग्निकर्म तत्प्रयोगज्ञानंच । रक्तमोक्षणस्य विविधोपायानां सिराव्यध-जलौका-श्रृंगादीनां परिचयः प्रयोगानं च ।

आलोच्यग्रंथा :-

१. सुश्रुतसंहितायां उपयोगिनो अंशाः ।
२. Bailey & Love's Short Practice of Surgery
३. Scientific Basis of Surgery - Irvine
४. Methods of Surgical Research - K.N.Udupa
५. Text Book of Operative Surgery - Forguharson.

शालाक्यतन्त्रम्

ऊर्ध्वांगशारीरम्

१. शिरस उत्तमांगत्वम्, शिरःशारीरम् । नेत्ररचनाशारीरम्, मण्डलानि, पटलानि, सन्धयश्च । नासा - कर्ण - जिह्वा - दन्त - ओष्ठादीनां रचना - शारीरम् ।

प्राचीनानां शालाक्याचार्याणां तत्संहितानां च परिचयाः ।

२. नेत्ररोगचिकित्सा -

नेत्ररोगाणां निदानं, नव्यनिदानोपकरणानां च परिचयः, सन्धिकर्म - शुक्ल-कृष्ण-दृष्टि-सर्वगतानां रोगाणां नामानि, हेतवः, संप्राप्तिः, लिंगानि चिकित्सा च।

३. अन्योध्र्वांगरोगचिकित्सा

शिरः - कर्ण-नासा-मुख-ओष्ठ-जिह्वा-तालु-कण्ठगतानां रोगाणां नामानि, निदानं चिकित्सा च नव्यनिदानोपकरणविधीनां च परिज्ञानम्।

४. शालाक्यचिकित्साकर्म -

उपर्युक्तेषु रोगेषु प्रयुज्यमानानां क्रियाकल्पानां आश्च्योतनबिडालक-पुटपाक-तर्पण-अंजन-धूमपान-कवल-गण्डूष-रक्तमोक्षण-नस्य-शिरोबस्ति-इत्यादीनां निर्माण-प्रयोगविधिज्ञानम्।

शालाक्यरोगेषु प्रयुज्यमानानां शलाकादीनां नव्ययन्त्राणां च परिचयः प्रयोगज्ञानपुरःसरः।

आलोच्यग्रंथाः -

१. चरकसुश्रुतवाग्भटादीनामुपयोगिनो अंशाः।
२. System of Opthalmology - Duke & Elder
३. Disease of nose, Throat & Ear - Ballenger

प्रसूतितन्त्र स्त्रीरोगविज्ञान

१. गर्भ-गर्भिणीशारीरम्

श्रोणिगुहा-योनि-स्त्रीशरीरवैशिष्ट्यम्, गर्भाशयरचनाशारीरं, आर्तवम्, ऋतुचक्रम्, अनुयोगिनो गरसाः, स्त्रीबीजम्, गर्भाधानम्, गर्भाशयेतरगर्भाधानम्, यमलादिगर्भाः, गर्भोपादानानि, गर्भस्यषड्धात्वात्मकत्वम्। गर्भाभिनिर्वृत्तिः, मातृजादयो भावाः, गर्भाभिवृध्दिः, जननस्तराणां निर्माणं, जननस्तरैर्भ्रूणावयवानामुद्भवः। गर्भबन्धनं, गर्भधरा कला, जराध्वपराप्रभृत्यंगानां निर्माणं, तयोश्च कर्माणि। गर्भस्य पोषणम्। गर्भशरीररचनाक्रियावैशिष्ट्यम्। गर्भलिंगोत्पत्तिः, गर्भनिदानम्, गर्भस्य मासानुमासिकी वृध्दिः गर्भागसंस्थितिः, गर्भे वर्णोत्पत्तिः।

गर्भिण्यां गर्भकालीना विलक्षणता, सम्बध्दानि लक्षणानि, मातृगतांगपरिवर्तन-लक्षणानि। हीनमध्येतमबलक्षणानि, सापेक्षनिश्चितानिश्च। गर्भस्थिनिर्णयः, गर्भस्य जीवित-मृतावस्थानिर्णयः, संख्यानिर्णयः। गर्भिणीपरिचर्या, स्वस्थवृत्तश्च, गर्भिण्याः मासानुमासिकं पथ्यापथ्यंच।

...

२· प्रसूति-क्रम्

प्रसवस्य विविधावस्था:, रक्तभाव: तन्नियन्त्रणं च। गर्भनिष्क्रमणप्रकारा:, गर्भस्य विविधा गतय: प्रकृतप्रसवोक्रमा: - प्रसवस्य विविधावस्थानां कामणि-अपरा-परीक्षणं, वैकृत: प्रसव:, योनिसंवरणादय:, मूढगर्भा:, गर्भस्त्रावपातौ, गर्भिणी व्यापदस्तच्चिकित्सा च ।

आयुर्वेदानुसारेण प्रसवोत्तर:क्रम:, सूतिकागारप्रवेशविधि: विभिन्नावस्थाना-मुपक्रम:, नालच्छेदनं, बालसंगोपनं बालोपचारश्च । स्तन्यविकारा: ।

३· स्त्रीरोगा:

योनिव्यापद:, स्तनरोगा:, सामान्यरोगा:, रक्तगुल्म:, स्तनाश्रितानि गर्भाशयाश्रितानि चार्बुदानि, योनिभ्रंशा:, औपसर्गिका योनिरोगा, इति । स्त्रीजातानां रोगाणां निदानसम्प्राप्तिलक्षणपुरसराचिकित्सा । चिकित्सायां चोतरबस्ति: पिचु: वर्ति:लेप: धूपनं पावनं दहनं इत्यादया । गर्भनिरोधविधय: ।

४· प्रसूतिशल्यकर्माणि -

सामान्यशाल्यकर्म सिध्दान्तज्ञानम्, गर्भाशयमुखविस्तृतीकरणं, गर्भाशयलेखनं, अगर्भाशयमुखदहनं, स्वस्थाने गर्भाशयस्थापनमशरिनिहरणं, गर्भाशयनिर्हरणं, रक्त-गुल्मनिर्हरणं, शाल्यनिहरणं, स्तनविध्दाधिपाटनं, गर्भाशयविदार:, उदरपाटनं; मूढगर्भनिर्हरणं, गर्भपातनम्, वान्ध्याकरणम् इत्यादीनि एतदुपयोगियन्त्रशिस्त्राणां शक्वादीनां ज्ञानम् ।

आलोच्यग्रंथा :-

१· चरकसुश्रुतवाग्भटादीनामुपयोगिनौ शा: ।

२· Text Book of Obstetrics - Holland & Brouis

३· Text Book of Gynaecology - Jefcot

४· Drill's Oral Contraceptrics

५· Munro Kirls Operative Obstetrics

६· Embryology - Barth

कौमारभृत्यम्

१. गर्भोपक्रम :

मातृज-पितृजादि भावा:, मज्ज: पुरुषीयविमर्श:, गर्भवृध्दिक्रम: गर्भस्य पोषणम्, गर्भविकारा: सहजा: विकृतिहीनाधिकावयवादय:, कुलजा: । मातृजपितृजा: विकारा:, बीज-बीजभाग-बीजभागावयवजन्या विकाराश्च : ।

२. कौमारभृत्यम् :

नवजातशिशो: प्राणानयनम्, नालच्छेदनमुल्वकनिर्हरणं गर्भोदकवमनं च, नवजातशिशो: शरीरक्रियाविज्ञानम्, नवजातशिशो: परीक्षणम्, जातकर्मसंस्कार: अन्ये संस्काराश्चा-न्नप्राशनकर्णवेधादय:, कुमारागारम्, क्रीडाभूमि:, क्रीडनकानि, नवजातशिशो:, प्राशनम्, स्तन्यसंपतस्तन्यदोषा: तेषां चिकित्सा च, धात्रीपरीक्षणम् बालानुरूपशारीरिक-मानसिकवृध्दे: परिज्ञानम्-आहार-विहारनिरूपणम्, रक्षाकर्माणि, शिशोर्वेदनाया: परिज्ञानम्, दन्तोद्भेद: दन्तसम्पत् तज्जन्यरोगाणां चिकित्सा, बालकेन सह परिवारस्येतरजनानां च सम्बन्ध:, लेहनम्, व्याधिक्षमत्वोपक्रम:, स्तन्यापनयनम्, समयपूर्वजातस्य नवजातशिशो: प्रबन्ध:, अतिकालोत्पन्ननवजातशिशो: उपक्रम: ।

३. बालरोगा :

बालशोष:, पारिगर्भिक:, फक्क: जलशीर्षकम्, अन्ये च पोषणतत्वाभावजन्या: व्याधय: तेषां निदानं चिकित्सा च ।

कुकूणकसन्निपदगुदनिरुध्दप्रकाशश्च:, गुदकुट्टम्, पोथकी, चर्मदलम्, विसर्प: क्षीरालसकम्, उल्वकरोग:, छर्दि:, बालापस्मार:, अतिसार:, बालोध्देग:, ... महापद्मरोग:, कृमिरोगा:, तालुकण्टक:, अजगल्लिका, जातहारिणी, ग्रहबाधा:, उत्फुल्लिका, रोहिणी इत्येतेषां विकाराणां चिकित्सा । नव्यदृष्ट्या विविध-बालरोगाणां परिचय: ।

४. सामान्यचिकित्सा :

औषधानां मात्रा प्रयोगविधिश्च । पंचकर्मनिषेध:, आत्ययिके व्याधौ प्रयोगविधिश्च, स्नेहस्वेदादीनां प्रयोगविधय:, पाण्डु-कामला-धनुस्तंभ-अपतानक-आक्षेपकादीनां निदानं चिकित्सा च ।

कास-श्वास-ग्रहणी-अतिसार-पक्षाघात-हृद्रोगादीनां अन्येषांच व्याधीनां रोगविज्ञानपुर:सर: सामान्यचिकित्सोपक्रम: ।

१. काश्यपसंहिताया: चरकसुश्रुतवाग्भटादीनांचोपयोगिनो शा: ।

२. Nelson's Text Book of Paediatrics

स्वस्थवृत्तनिष्णात

प्रथम पत्रम् - रोगानुध्दनीयं सामाजिकं च स्वस्थवृत्तम् ।

सामाजिके स्वस्थवृत्ति वायो: जलस्य प्रकाशस्य देशस्य (निवासस्थानस्य) च महत्वम् । एतेषांगुणा: दोषा:, प्राकृतं वैकृतं च स्वरूपमेषां दोष - विकृतिनिवारणोपाया: । विविधान्यप द्रव्याणि, नगरेषु ग्रामीण क्षेत्रेषु चापद्रव्यानिवारणव्यवस्था

...

सार्वजनिकशौचास्थानव्यवस्था शवोपनाशव्यवस्थायामग्निदाह· भूमौस्थापने विद्युद्दाहो वा । औद्योगिकसंस्थाने स्वास्थ्यरक्षोपाया: विद्यालयस्य स्थानं भवनं, तत्रवायो: प्रकाशस्य च व्यवस्था, आसनं, क्रीडस्थलं छात्राणां स्वास्थ्यपरीक्षा प्रभृतय: । परिवारकल्याण योजनाया आवश्यकता, उपाया: उपयोगिता वैयक्तिक - सार्वजनिकस्वास्थ्योपरितस्या: प्रभाव:, मातृशिशुकल्याणकेंद्राणि

द्वितीयं पत्रम्-औपसर्गिकरोगप्रतिषेध:

विविधा, संक्रामकरोगा: जनपदोध्वंसश्च, तेषां, सम्यग्ज्ञानं निवारणोपायाश्च, व्याधिक्षमत्वप्रकारा:, कुसंगजाश्च विविधा: रोगा: । चिकित्सालयभवनस्य स्थाने तत्र प्रकाशादिव्यवस्था च स्वास्थ्यप्रशासनस्य ज्ञानं, स्वास्थ्यप्रशासनानामधिकारा: नियमोपनियमाश्च ।

तृतीय पत्रम्-वैयक्तिकं स्वस्थवृत्त सद्वृत्तं च

आयुर्वेदीय स्वस्थवृत्तस्य प्रयोजनं महत्वं च । स्वस्थलक्षणं, सद्वृत्तं, दिनचर्या, निशाचर्या ऋतुचर्या, त्रयोपस्तम्भा: धारणीया आधारणीयावेगा:, उपवास:, विवाह:, निन्दितानिन्दिता: पुरुषा:, आहारविधिविशेषायतनानि, आहार-द्रव्याणि, विविधाहारद्रव्याणां शाकाहारमांसाहारयोश्च गुणावगुणानि, आहारमात्राविचार:, कालविचार:, विषमभोजनजन्याश्च व्याधय: । अन्याश्च वैयक्तिक. स्वस्थवृत्तसम्बंधि शास्त्रोक्तविषय: ।

योगस्य सामान्यपरिचया:, आयुर्वेदे योगप्रतिपादनं, योगद्वारा स्वास्थ्य साधन,योगस्याष्टांगानि तेषां ज्ञानम्, प्रमुखासनानां प्रयोगविधय:, षटकर्म विवेचनं योगस्य स्वास्थ्यरक्षा सम्बंधिनं उपयोगितानि: शा ।

आलोच्यग्रंथा :-

१·	चरक सुश्रुत वाग्भटादीना संबध्दांशा	
२·	स्वस्थवृत्तसमुच्चय	- वैद्य पं·राजेश्वरदत्त शास्त्री
३·	स्वास्थ्य विज्ञान	- डॉ·भा·गो·घाणेकर
४·	योग और आयुर्वेद	- आचार्य राजकुमार जैन

पंचकर्मनिष्णात

प्रथमं पत्रम् - पंचकर्मोपकल्पनीय :

(क) कायचिकित्साया: सामान्यसिद्धान्त सूत्राणि, कायपदस्य चिकित्सापदस्य च निरुक्ति:, परिभाषा चिकित्सा भेदा: शोधनचिकित्सा शमनचिकित्सा च । संतर्पणापतर्पणचिकित्सा, लघनबृंहणादि षड्विधचिकित्सोपक्रमा:, चिकित्साया: सामान्यविशिष्टसिध्दान्तानां परिज्ञानम् । ...

(ख) पूर्व कर्माणि –

स्नेहनस्वेदनयो : परिभाषालक्षणप्रयोजनप्रयोगविधिभेदपुरस्सरं सम्यग्ज्ञानम् । तयो: देशकालवयमात्रासम्बन्धी विचार: । स्नेहनयोग्या: स्वेदनयोग्याश्च व्याधा: व्याधितश्च । स्निग्धास्निग्धातिस्निग्धाना स्विन्नास्विन्नातिस्विन्नानां लक्षणानि स्नेहविचार:, स्नेहद्रव्या:, स्नेहनसाधनानि, स्नेहप्रयोगे विचारणाया उपयोगिता, स्वेदनक्रियायां प्रयोज्यमानद्रव्याणां यन्त्राणां च ज्ञानम् ।

द्वितीय पत्रम् – सामान्य पंचकर्मचिकित्सा

पंचकर्मविषये चरकसुश्रुतयोर्मतभिन्नता, वमनविरेचननिरूहानुवासनशिरोविरचनानि, तेषां सम्यग्हीनातियोगानां लक्षणज्ञानं, अयोगातियोगाभ्यानुत्पन्नविकाराणां प्रतिकारज्ञानम् । उत्तममध्यमावरवेगानां विचार: । संशोधनयोग्यरोगाणां च विचार:, संशोधनकालविचार: संशोधनार्थ संभाराद्य: कक्षादिव्यवस्था च । संशोधनयोग्यपुरूषस्य बलाबलानुसारेण पंचकर्मोपयोगी औषधद्रव्याणां विचार: । संशोधनार्थ विविधोपकरणानां यन्त्राणां ज्ञानं व्यवस्था च, वमनविरेचनकल्पानां ज्ञानम् । बस्तियंत्राणां गुणादोषविचार: बस्तिप्रयोगविधिज्ञानं बस्तिकर्माणि प्रयोज्यमानमात्रादिनिरूपणम् बस्तिव्यापद्विचार: । संसर्जनक्रम:, तस्यविधि: उपयोगिता च।

तृतीय पत्रम्-पंचकर्मसाध्या: विशिष्टरोग: प्राकृतिकचिकित्सा च ।

पंचकर्मयोग्या अयोग्याश्चय के व्याधिता: । के च पंचकर्म साध्या रोग: । केषु च विशिष्ट रोगेषु पंचकर्मचिकित्सा फलवतीतिसर्व प्रतिपादनीयम् । प्राकृतिक चिकित्सायां:महत्वम् तस्या प्रमुखा सिद्धान्ता निसर्गोपचारस्य प्रयोगविधयश्च । प्राकृतिकचिकित्सासाध्या प्रमुखा रोग: । सविस्तारं सेतिहासं च प्राकृतिकचिकित्साया: स्वरूपम् । आयुर्वेदेन सह च तस्यास्तुलनात्मकमध्ययनम् ।

आलोच्य ग्रंथा:

१.	चरकसुश्रुतवाग्भटादीना संबद्धभागा: ।	
२.	पंचकर्म विज्ञान	– हरिदास श्रीधरकेस्तूरे ।
३.	कायचिकित्सा	– वैद्य रामरक्ष पाठक ।

रसशास्त्र-भैषज्यकल्पना निकाय

प्रथम पत्रम्-रसशास्त्रपरिचय: द्रव्यपरिचयश्च

रसरसायनशास्त्रयो: प्रकरणानुसारं निरूक्ति:, रसशास्त्रस्य वैशिष्ट्यं क्रमिकेतिहासच। आकरजानां कृत्रिमाणां च रसानां स्वरूपपरिचयश्च । रसस्य पर्याया:, तस्य प्राप्तिस्थानं नैसर्गिका: कंचुकाख्याश्च दोषास्तेषां च सोपपत्तिकं ज्ञानम् । शुद्धाशुद्धरसलक्षणम् हिंगुलाद्रसाकृष्टिप्रकार: ।

...

रसमहारसोपरससाधारणरसधातूपधातुलौहरत्नोपरत्नविषोपविषादीनां परिचयाः वर्गीकरणं प्राप्तिस्थानं ग्राह्याग्राह्यास्वरूपज्ञानंच ।

रसभस्मेषु रासायनिकानां भौतिकानां च परिवर्तनानां सम्यग्ज्ञानम् । रासायनिक-संयोगवियोगप्रकाराणां ज्ञानम् । भौतिकानांरासायनिकानां च मिश्रणानां ज्ञानम् । क्षाराम्ललवणानां सामान्यपरिचयाः, परीक्षणविधयश्च । द्रव्यगणकानां परिज्ञानम् ।

द्वितीय पत्रम्-रसशास्त्रम्

रसेन देहलौहसिद्धिः रसस्यसामान्यशोधनप्रकाराः, अष्टसंस्काराणामष्टादश-संस्काराणां च व्यावहारिकं ज्ञानम् । रसस्य विविधगतीनां बन्धविशेषाणां च ज्ञानम् । रसस्य मूर्च्छनाप्रकाराणां जारणाप्रकाराणां च व्यवहारिकं ज्ञानम् ।

रसशास्त्रोक्त साधारणरसमहारसोपरसधातुपधातुलौहरत्नोपरत्न विषोपविषादीनां शोधनं मारणमामयिकप्रयोगाश्च । विशिष्टरसयोगानां च निर्माणविधिज्ञानमामयिक-प्रयोगाश्च ।

तृतीयं पत्रम् - भैषज्यकल्पना -

स्वरसादिपंचविधकषायकल्पनानां विविधभेषजाहारकल्पनानां च परिचयः निर्माण-विधयश्च शोषणं वाष्पीकरणं सुगन्धीकरणं स्फटीकिकरणमित्यादिविधीनां समीचीनं ज्ञानम् ।

औषधनिर्माणोपयोगिनी यन्त्रमूषाकोष्ठीपुटादीविविधोपकरणानां परिचयाः प्रयोग ज्ञानंचा प्रचलितप्रमुखरसरसायनयोगानां निर्माणज्ञानम् ।

रसायनशालानिर्माणोपकरणानि, भेषजागारं भेषजसंग्रहसंचयसंरक्षणविधिनां परिचयः फार्मेसीसम्बन्धीश्रमनियमाः, लाइसैंसपद्धतिः, प्रचलितानां च नियमोप नियमानां परिज्ञानम् । फार्मेसीसम्बन्धी अर्थशास्त्रीव्यवस्था औद्योगिकदृष्टया च भेषजनिर्माणज्ञानम् ।

आलोच्यग्रंथा -

१. रसरत्न समुच्चय
२. रसतंरगिणी
३. शार्ङ्धरसंहिता
४. भैषज्यरत्नावलि
५. रसामृत (यादव जी)
६. सिद्ध योगसंग्रह (यादव जी)
७. परिभाषा खण्ड (यादव जी)

...

अगदतन्त्रव्यवहारायुर्वेद विषणात

प्रथमं पत्रम्-विषपरिचयविज्ञानम् -

विषस्यव्याख्या सामान्यवर्णनं च । विषस्य गुणाः, कथं ते ओजसो विपरीत? किं नाम स्थावरविषम्? तस्याश्रयाः भेदपुरस्सरं सविस्तारं समीचीनं ज्ञानम् । स्थावरविषस्य प्रकाराः वेगाः असाध्यलक्षणानि च । किं नाम जंगमविषम्? जंगमविषाश्रयाः, सर्पाणां प्रमुखजातयस्तेषां वर्णनं विभेदं च । सर्पाणां दंशहेतुः दंशप्रकाराः दंशस्य सामान्य-कालः । सर्पविषम्, सर्पदंशस्य बाह्यलक्षणानि असाध्यलक्षणानि च । शंकाविषस्य लक्षणानि उपाधयश्च: विषस्य कृत्रिमाकृत्रिमभेदाः कृत्रिम गरविषम् । नवीनविषत-त्रीधता अभिनवीयविधकृतीम विषप्रकारः । विषदातालक्षणानि विषजुष्टान्नपानलक्षणानि कथं विषं जीवितं हरतीति?

द्वितीयं पत्रम्-विष चिकित्सा विज्ञानम्

विविधैः स्थावरजंगमविषैः पीडितानां रुग्णानांसामान्या विशिष्टा च चिकित्सा । विविधानामगदानां निर्माणविधि प्रयोगज्ञानं च ।

अर्वाचीनं विषतन्त्रमनुसृत्यविषलक्षणं, प्रभावः क्रियाश्च । तीव्रविषाणांलक्षणा-मनुसृत्य विषपरिचयश्चतुस्त्रिंशत (३४) भेदा, विषप्रवेशमार्गाः, अचेतनस्य पुरुषस्य परीक्षणं, विषक्रियायाः प्रभाव कारिण्यो व्यवस्थाः गंधकाम्लादीनि दाहकविषाणि, सोमल (आर्सोनिक अंजन (एण्टीमनी) पारदप्रस्फुरकादिनी विक्षोभकविषाणि, अहिफेन-वेलाडोनाएट्रोपिनधत्तूरादीनि स्नायविकविषाणि, हृदये प्रभावकारणानि वात्सना-भादि विषादी, वाष्पीयविषाणि, जांगमानि च विषाणि । भोजनविषम्, प्राणी-विषम्, अन्तर्विषोत्पत्तिः (टोमेन्स) वातबलासकः (वेरीवेरी) कृष्णाबीजानि (कालादाना) जैविय निशोत्तरं प्रभृतयः

तृतीयं पत्रम - व्यवहारायुर्वेद :

न्यायवैद्यकशब्दस्यव्याख्या तत्प्रयोजनं च । अपराधः दण्डःअपराधनामपवादाश्च । न्यायालयास्तेषां कार्यपद्धतिश्च? साक्षिविषयकं विवरणानियमाश्च । मृत्योरवस्था-/सन्मात्मश्च प्रकारत्रयमूर्च्छाश्वासावरोधः/आकस्मिमृतयोः कारणानि, मृत्योः पश्चात् वेशी संकोचस्तत्विषयक ज्ञातव्यं कारणानि । विदग्धावस्थायां प्रभावशालिन्योवस्थः । न्यायविषयकः प्रश्नः, लक्षणानि, मरण-प्रमाणपत्रम् समयः शवच्छेदपरीक्षणं प्रभृतयः ।

ग्रंथाधार :-

१. चरकसंहितः चिकित्सास्थाने २३ तमो ध्यायः ।
२. सुश्रुत संहितायाः कल्पस्थानं समग्रम् ।
३. अष्टांगहृदयस्यो त्तरतंत्रे ३५,३६,३७,३८ तमा अध्यायाः ।

...

आलोच्यग्रंथा:

१. सद्व्यवहारायुर्वेदपमृत्युविज्ञानम् (श्री गणेश कृतम्)
२. न्यायवैद्यकम् (अग्निदेव कृतम)
३. व्यवहारायुर्वेद विषविज्ञान-आदर्श (युगल किशोर गुप्ता डॉ॰रमानाथ द्विवेदी)

रसायन वाजीकरण निष्णात

प्रथम पत्रम्-संशोधन कर्म

रसायनवाजीकरणार्थं संशोधनकर्मणः महत्वम् । संशोधनकर्माणि तेषां पृथक्-पृथक् समीचीनं ज्ञानम् । संशोधनकर्मसुप्रयुज्यमानान्युपकरणानि द्रव्याणि च । संशोधनार्हाः, संशोधनानर्हाश्च । संशोधनविधिः, संशोधनफलं ।

द्वितीय पत्रम्-रसायनम्

रसायनस्य निरुक्तिः परिभाषाः पर्यायाः प्रयोजनमैतिहासिकं च महत्वम् । विविध रसायनतन्त्राणां परिचयः । कुटीप्रवेशिकवातातपिक भेदेन रसायनप्रयोगः । कल्पप्रयोगज्ञानमाचार रसायनं सद्वृत्तं ब्रह्मचर्यादीनां रसायनयोगास्तेषां प्रयोगविधयश्च । कुटीप्रवेशिकस्य विधिः पूर्वकर्मः, कुटीप्रवेशः, प्रवेशानन्तर च संयमेनाचरणाम कुटीप्रवेशिकस्याऽशोऽफलम कोतोदित पर्यन्त कुटीप्रवेश आवश्यकत्वस्य का चर्या? कुटयाः बहिर्गमने नियमाः । रसायनमात्रानिर्धारणं रसायनाधिकारिणः अवस्थानुसारंच मात्राभेद इत्यादि ज्ञानम् । रसायनसेवनान्तरंप्राकृताहारविहारसेवनम् । रसायनोयोग्यकालाः रसायनयोग्यपुरुषः । वातातपिकरसायनं कैः सदासेवनीयं तस्य विधानंच । रसायनद्वारा व्याधिक्षमत्वप्रतिपादनं जराव्याधिप्रतिबंधकत्वं चातुरैरनातुरैर्वा, सेवनीयाः विविधाः रसायनप्रयोगाः ।

तृतीयपत्रम-वाजीकरणम्

वाजीकरणस्य निरुक्तिः लक्षणं परिभाषा पर्यायाः महत्वं प्रयोजनं फलमैतिहासिकं च महत्वम् । वाजीकरणं केन कदाच सेव्यम् । स्त्रीप्रशंसा, स्त्रीलक्षणं निरपत्यस्य निन्दा, वाजीकरणविधः पूर्वकर्म वाजीकरणयोगास्तेषां सेवनविधिः मात्रा च । फलवच्छुक्रलक्षणं शुद्धशुक्रार्तवलक्षणानि शुक्रदोषास्तेषां निर्हरणोत्पायाः शुक्रवृद्धिप्रकार उपयोगाः शुक्रमात्रवृद्धिलक्षणानि शुक्रवृद्धिकराश्च भावाः बलवर्धनप्रकाराः अपत्यकराणां योगानां परिचयः । वाजीकरणप्रक्रियाद्वारा व्यक्तायसामर्थ्य वाजीकरणसेवनानन्तरं मैथुनाद् प्राक्पश्चाच्चापि सेवनीयम् । क्लैव्यवर्णनं प्रसंगे ध्वजभंगव्यवायशोषं शुक्रशीघ्रपतनारसंग निवृत्तिप्रभृतिरोगाणां शुक्रवहस्त्रोतसां च रोगाणां परिचयस्तत्र प्रयोज्यानां वाजीकरणद्रव्याणामाहारादि परिचयाः । वर्तमानसन्ततिनिरोधान्दोलनसमये वाजीकरणस्य का उपयोगिता प्रभृतयः ।

...

आलोच्य ग्रंथा:-

१. चरकसंहितायाः चिकित्सास्थाने प्रथमो द्वितीयश्चाध्यायौ ।
२. चरकसुश्रुतयोः संबध्दाशाः ।

विकृतिविज्ञान निष्णात

प्रथमं पत्रम्-प्रयोगिक शारीरमरिष्टविज्ञानं च

शारीरोत्पत्तिविचारः, सिराधमनीस्त्रोतोविचारः, मर्मविचारः, कोष्ठकोष्टांग-रचनाविचार, अग्निविचारः, अन्य सम्बन्धितानामवयवरसव्यानीज ज्ञानेन्द्रियमनः भावनामपिक्रिया । वैशिष्ट्यविचारश्च ।

अरिष्ट विज्ञानस्य महत्वं वैशिष्ट्यंच । अरिष्टविज्ञानानुसार तुरगतिविकासिनां वैज्ञानिकं विवेचनम् । अरिष्टविज्ञानान्तर्गतछाया प्रभादि भावानां समीचनं ज्ञानम् ।

द्वितीयं पत्रम्-विकृतिविज्ञानं धातुमलादिपरीक्षण विज्ञानं च

(क) दोषत्रयाणां वृद्धिक्षयलिंगानि सामनिरामदोषधातुमलानां लिंगानि,दोषावरणा दोषप्रकोपणानि, त्रिकोष्ठ वैकारिकावस्थाभिः सह सम्बन्धः रोगाणां सम्प्राप्ति-निमणिं तस्य कारणत्वं, आधुनिककीटाणुवादसिध्दान्तेन सह तस्य समन्वयात्मकं चाध्ययनम् । रसादिधातूनां स्वेदादिमलानां च वैकारिका अवस्था वृद्धिक्षयकारणानि लिंगानि तज्जाश्च विकाराः । आगन्तुजानां निजरोगाणां च पारस्परिकसम्बन्धः दोषाणां विविधाः अवस्था संचयप्रकोपादिषट्क्रियाकालाः । व्याधिदोषयोः व्याधिदुष्टयोश्च विवेचनं, सामान्याः नानात्मजाश्च विकाराः, स्त्रोतो दुष्टयस्त-ज्जाश्च विकाराः, त्रिविध रोगमार्गाः ।

(ख) व्याधि विज्ञानोपयाः, निदानपंचकस्य सांगोपांगविवेचनमायुर्वेदीयनिदानपद्धतेविशेषं वैशिष्ट्यं वैज्ञानिकता च । प्राचीननव्यनैदानिकपद्धतीनां तुलनात्मकः परिचयः । आधुनिकप्रचलितानां रोगनिदानपद्धतीनां प्रयोक्तव्यसाधनानां यन्त्राणामुपकरणांनां स्वसां परिचयः । प्रयोगविधिज्ञानं च । क्ष्तपरीक्षण ("क्ष" किरणादिविधीनां सम्यग्ज्ञानम् । रोगीरोगपरीक्षाविधीः, त्रिविधषड्विधाष्टविधदशविधातुरपरीक्षा-विधयः । आयुर्वेदोक्तनाडीपरीक्षाविधेसमीचीनं ज्ञानम् । रक्त-मूत्र-मल-शुक्रष्ठीवन मस्तिष्कसुषुम्नागततर्पककफ-हृद्वारि इत्येषां भावानां परीक्षाज्ञानम् ।

तृतीयं पत्रम्-जीवाणुविज्ञानम्

सूक्ष्मप्राणि (वेक्टेरिया-पैरा साइट्स) विज्ञानम् । रोगोत्पादकानां सूक्ष्म-जीवाणूनां जीवनचक्र वर्धनशीलता पार्थक्यं रोगकारिताज्ञानं च ।

...

मुख्यत: पायोजिनक्कोकोई (पूयोत्पादक जीवाणु:) श्वसनकज्वर (न्युमोनिया) यक्ष्माकुष्ठ-विसूचिका (कालरा) पुनरावर्तकज्वर रोहिणीमलेरियादि रोगाणामत्रिगतानां च रोगाणामुत्पादकानां जीवाणूनां ज्ञानम् । अन्यानां पराश्रयी जीवाणूनां च सम्यग्ज्ञानम् ।

आलोच्य ग्रंथा:-

१.	व्याधि विज्ञान	– यादव जी
२.	माधव निदान (मधुकोष व्याख्या सहित)	–
३.	कायचिकित्सा (प्रथम भाग)	– रामरक्ष पाठक
४.	चरक संहिता	– निदान – इन्द्रियस्थाने
५.	चरकसुश्रुतवाग्भटादीनां संबद्धभागा: ।	

नेत्ररोग निष्णात

प्रथमं पत्रम् – नेत्रशारीरम्

शालाक्यतन्त्रस्य निरुक्ति:, इतिहास: तन्त्राणि आचार्याश्च । उर्ध्वांगस्येव शिरस: महत्वं (उत्तमांगत्वम्) नेत्ररचनाशारीरं, नेत्रस्य प्रमाणं, पांचभौतिकत्वं, इन्द्रियस्येण चक्षुष: महत्वं:, दृष्टिप्रमाणं, मण्डलानि, पटलानि सन्धयश्च । नेत्र-क्रियाविज्ञानं प्राचीनार्वाचीनपध्दत्या च नेत्ररक्षाविज्ञानम् । नेत्रयो: नेत्ररोगाणां च विविधा: प्राचीनार्वाचीनपरीक्षाविधय: नेत्ररोगेषु निदानार्थं प्रयुज्यमानानामुप कारणानां विधीनां च सम्यग् ज्ञानम् ।

द्वितीयं पत्रम् – नेत्ररोगनिदानम्

नेत्ररोगाणां संख्या प्रकारा: सामान्यहेतव: लक्षणानि च ।

नेत्ररोगाणां निदानं सम्प्राप्ति: लक्षणानिच ।

सन्धिगतानां रोगाणां संख्या निदानं लक्षणानि च ।

वर्त्मगतानां रोगाणां संख्या नामानि हेतु: सम्प्राप्ति: लक्षणानिच ।

शुक्लगतानां रोगाणां संख्या नामानि हेतु: सम्प्राप्ति: लक्षणानिच ।

कृष्णगतानां रोगाणां संख्या नामानि हेतु: सम्प्राप्ति: लक्षणानिच ।

सर्वगतानां रोगाणां संख्या नामानि हेतु: सम्प्राप्ति: लक्षणानिच ।

तृतीयं पत्रम्-नेत्ररोगचिकित्सा –

नेत्ररोगाणां समान्या विशिष्टा च चिकित्सा ।

उपर्युक्त रोगेषु विविधा: क्रियाकल्पा: – आश्च्योतनं विडलक: पुटपाक: तर्पणांजनानि प्रभृतय: ।

...

नेत्ररोगेषु शल्यकर्मणः प्रयोगिकं ज्ञानम् ।

आलोच्यग्रंथा :-

१.	शालाक्यतन्त्र	- वैद्य रमानाथ द्विवेदी ।
२.	अभिनवनेत्रचिकित्साविज्ञान	- वैद्यविश्वनाथ द्विवेदी ।
३.	नेत्ररोग विज्ञान	- हंसराज ।
४.	नेत्रचिकित्सा विज्ञान	- डॉ.मुंजे ।
५.	चरकसुश्रुत वाग्भटादीनां संबध्दाग्रा	

प्रसूतितन्त्रनिष्णात

प्रथमं पत्रम् गर्भिणीशारीरम्

गर्भाशयरचनाशारीरं, गर्भस्योपदानानि, गर्भस्य षड्धात्वात्मकत्वम् । गर्भाभिनिवृत्तिः, गर्भाभिवृद्धिः, भ्रूणस्य बाह्यमध्याभ्यन्तरभेदेनात्रिविधस्तराणां निमर्णिज्ञाम् । गर्भस्थापनाविधिः, गर्भलिंगोत्पत्तिः गर्भिण्या आहाराचारविधवर्णनं तत्र युक्तयश्च । गर्भस्य मासानुमासिका वृद्धिस्तत्र प्रयोज्या योगाश्च । गर्भगर्भस्थितिः गर्भस्य गौरकृष्णादिसम्पत्तौ युक्तिः ।

गर्भिण्याः शरीरे गर्भकालीनानां परिवर्तनानां लक्षणानां ज्ञानम् । गर्भिण्याः हीनमध्योत्तमबललक्षणानि तद्नुसारमहाराचारविधानं च । गर्भविनिर्णयः, गर्भस्य जीवितावस्थायाः मृतावस्थायाश्च ज्ञानप्रकार । गर्भिणीपरिचर्या स्वस्थवृत्तं, गर्भिण्याः मासानुमासिकं पथ्यापथ्यम् । गर्भस्य यमलादिसंख्याज्ञानप्रकारः, गर्भोदकस्त्रावपातयोः लक्षणानि ।

द्वितीयं पत्रम्-प्रसवविज्ञानम् (प्रसूति तन्त्रम्)

भ्रूणस्य प्रसवकालिकाना निविधावस्थाना परिचयः गर्भिणीशरीरे सद्यः प्रसवकालिकानां तासां तामासमवस्थानां ज्ञानम् । प्रसवकाले गर्भस्य विविधगतयः, प्रकृतप्रसवोपक्रमाः, प्रसवस्य विविधावस्थासु कर्माणि, गर्भिण्याः आवीनां परिचयः तत्र च प्रयुज्यानां भेषजानां ज्ञानम् । अपरापरीक्षणं अपरा मुक्तकर्भाशयचिन्हानि ।

आयुर्वेदानुसारं प्रसवक्रमः, सूतिकागारवर्णनं तत्र च प्रवेश विधिः । सूतिकायाः विभिन्नवस्थानामुपक्रमाः नालच्छेदनप्रकारः, अपराघातनविधिः, आत्मयिकेद्यायां निद्राकरणमिमोश्रप्रयोगज्ञानम् । बालसंगोपनं, बालोपचारः, बालकण्ठगतानां गर्भम्मता निस्सारणोपायाः ।

तृतीय पत्रम्-स्त्री रोगाः

गर्भाशयमुखविस्तृतिकरणं, गर्भाशयलेखनं, गर्भाशयमुखदहनं, विटपच्छेदः, स्वस्थाने गर्भाशयास्थानं, अर्शोनिर्हरणं/शल्य निर्हरणं, स्तनविद्राधिपाटनं, व्रणचिकित्सा, मूलगर्भाहिनहरणं प तदुत्तरकर्माणि च ।

/ गुल्मनिर्हरणं

...

योनिव्यापत् रोगाः, स्तनरोगाः, सामान्यरोगाः, रक्तगुल्मः, स्तनाश्रितानि गर्भाशयाश्रितानि चार्बुदानि, विविधार्बुदानां विज्ञानोपयाः, चिकित्सा च । समान्यतः स्त्रीषु जायमानानां रोगाणां चिकित्सायां उत्तरबस्तिः, पिचुः वर्तिः लेपः, धावनं दहनमित्यादिविविधकर्मणां ज्ञानम् ।

आलोच्यग्रंथाः :

१.	चरकसुश्रुत वाग्भटादीनां संबद्धभागाः	
२.	प्रसूतितन्त्र	– रमानाथ द्विवेदी
३.	अभिनव प्रसूतितंत्र	– दामोदर शर्मा गौड
४.	अभिनव स्त्रीरोगविज्ञान	– राजेंद्रप्रकाश भटनागर
५.	Ante Natal Care	– Browne
६.	Text Book of Obstetrics	– Queem Charlottee
७.	Pathology	– Nevik
८.	Gynaecology	– Shaw.

कौमारभृत्यविज्ञान

प्रथम पत्रम् गर्भोपक्रमः

गर्भाशयरचनाशारीरं, गर्भस्योपादानानि, गर्भस्य षड्धात्वात्मकत्वम् । गर्भाभिनिर्वृत्तः, गर्भाभिवृद्धिः भ्रूणस्य बाह्यस्थ्यनन्तरभेदे त्रिविधस्तराणां निर्माणज्ञानम् । गर्भस्यापोषणविधिः, गर्भाशयान्तः कलापरिचयः, गर्भाशय जरायुनिर्मितिक्रमः तत्कर्माणि च । गर्भस्यपोषणप्रकारः गर्भलिंगोत्पत्तिः गर्भिण्या आहाराचार-विविधवर्णनं तत्र युक्तयश्च । गर्भस्य मासानुमासिका वृद्धिस्तत्र प्रयोज्य योगाश्च । गर्भगर्भस्थितिः गर्भस्य गौरकृष्णादिसम्पत्ती युक्तिः ।

द्वितीय पत्रम्-कौमारभृत्यम्

(क) कौमारभृत्यम्-लक्षणं, व्याख्या व्याप्तिः महत्वं च । सद्योजात-जातमात्र नवजातबालक परिचर्या बाह्यावस्थायां क्षीरपक्षीरान्नादप्र, भृतयोग वस्थास्तदनुसाः आहारः सात्म्यमसात्म्यं च । कुमारागारम्, क्रीडाभूमिः, क्रीडनकानि, संस्काराः, वर्णविधप्रभृतयः । धात्रीपरीक्षा स्तन्यपरीक्षा, स्तन्यविकल्पं, स्तन्यशोधनप्रकाराः स्तन्जाः बालरोगास्तेषा लक्षणानिचिकित्सा च । बालस्योपवेशनमन्नप्राशनकालः पदाभ्यां गमनकालः, क्षीरान्नादः दन्तोद्भवः दन्तसम्पद् द्वंत दोषाः दन्तोद्भवजव्याधयस्तेषां प्रतिकारश्च ।

(ख) विविधाः बालग्रहाः ग्रहजुष्टबालकानां लक्षणानिशमनोपायाश्च ।

...

तृतीयं पत्रम-बालरोगचिकित्सा-

(क) मृतजातः, उपकण्टकं, नागोदरं, लीनगर्भः, जातमात्रमृत्यु, विविध सहजव्याधयः, प्रसवकालीनाः व्याधयः, प्रसवोत्तरव्याधयः, क्षीरपक्षीरान्नाद अन्नादकालीना व्याधयस्तेषां निदानलक्षणपुरस्सरा चिकित्सा ।

(ख) क्रियात्मकम् -

मूलमूत्रपरीक्षा, मार्गधातुपरीक्षा, रक्तपरीक्षा प्रकृति - विकृतितः स्तन्यपरीक्षा, धात्रीपरीक्षा शास्त्रकर्माणि च ।

आलोच्यग्रंथा :-

१. काश्यप संहिता
२. चरकसुश्रुताष्टांगहृदस्य संबध्दाः
३. कौमारभृत्य
४. रघुवीर प्रसाद त्रिवेदी ।

गवळी
२८३८९

[3098 - 28] 28